

71. Преступники из музейного городка // Советская Украина. – 1941. – 1 июня.

СКОРОЧЕННЯ

ВАМ/КАМ – Всеукраїнський/Київський антирелігійний музей (Володимирський філіал ВМГ)

ВМГ – Державний історико-культурний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»

ВІМ – Всеукраїнський музей імені Т.Г. Шевченка у Києві

УНІК – Український науковий інститут книгознавства

ЦАМ/УЦАМ – Центральний антирелігійний музей/ Український центральний антирелігійний музей

ЦІМ – Центральний історичний музей

Яненко А.С. Киевские музеи на страницах советских газет 1930-х – начала 1940-х гг.

В статье освещен советский газетный дискурс киевского музейного дела 1930-х – начала 1940-х гг., обозначены основные содержательные рубрики и информативный потенциал сообщений в прессе для изучения истории музеев УССР на примере музейной сети Киева, приведены примеры использования большевистской прессы как действенного механизма идеологического конструирования необходимого и удобного тоталитарной власти «общественного мнения» касательно музейных учреждений и музейных сотрудников.

Ключевые слова: музейное дело, Киев, антирелигиозный музей, исторический музей, пресса, 1930-е гг.

Yanenko A.S. The museums in Kyiv on soviet newspaper columns in the 1930s – the beginning of 1940s.

The article deals with the soviet newspaper discourse of museums and museum staffs in Kyiv in the 1930s – the beginning of 1940s. Main content rubrics and informative potential of the press paragraphs for research into the history of museums of UkrSSR by way of example Kyiv museum network are indicated. Usage practices of the Bolshevik press as an effective mechanism for the ideological design of public opinion about museum institutions and museum staffs which was suitable for totalitarian authority's purpose and needs are given.

Key words: museums, Kyiv, antireligious museum, historical museum, newspapers, 1930s.

03.03.2017 р.

J

УДК 069: 27-523.41(477.51) «196/199»

О.М. Ванжула

РОЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В МУЗЕЙНІЙ КОМУНІКАЦІЇ 60–90-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу комунікативного потенціалу Спасо-Преображенського собору упродовж 60–90-х рр. ХХ ст.; висвітлена історія формування музейної експозиції храму-музею Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, музей, комунікація, експозиція, заповідник.

2017 рік – ювілейний для Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (далі – НАІЗ «Чернігів стародавній»). Одна з провідних музейних установ Чернігово-Сіверщини пройшла непростий п'ятдесятирічний шлях свого становлення та творчого зростання. На сучасному етапі заповідник є науково-дослідним закладом архітектурно-історичного спрямування, що об'єднує комплекс нерухомих та рухомих пам'яток матеріальної і духовної культури, які становлять виняткову історичну, мистецьку, художню та наукову цінність. До цілісного майнового комплексу заповідника входять

26 пам'яток архітектури національного значення, охорона, реставрація, дослідження та популяризація яких є пріоритетними завданнями заповідника.

Хронологічно можна виокремити певні етапи його діяльності: перший – (1967–1978 рр.) з моменту створення Чернігівського філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей»; другий – (1979–1998 рр.) з часу набуття Чернігівським архітектурно-історичним заповідником (далі – ЧДАІЗ) самостійного статусу; третій – (1999–2017 рр.) з моменту присвоєння йому звання «національного». Зазначена стаття є першою спробою аналізу комунікативного потенціалу Спасо-Преображенського собору (XI ст.) упродовж 60–90 рр. ХХ ст., адже розвиток сучасного музею неможливий без врахування попереднього досвіду, удосконалення та запровадження нових форм музейної діяльності. Сучасні фахівці музейної справи та педагогіки приділяють значну увагу вивченню різноманітних форм комунікації, без яких неможливе успішне функціонування сучасних музейних установ [1].

Основою роботи кожної музейної установи є наявність фондів колекцій, на базі яких формуються постійні експозиції та тимчасові виставки. В уявленні більшості відвідувачів музей завжди асоціюється саме з його експозицією. Вона була й залишається основним із запропонованих громадськості продуктом багатопрофільної інтелектуальної праці творчого колективу установи. Відвідувач вступає в контакт з музеєм, коли оглядає його експозицію, спілкується з науковими співробітниками під час проведення лекцій, екскурсій, консультацій, цікавиться музейними виданнями і бере участь у заходах музею, обираючи інформацію для власних потреб. Музейні предмети, представлені в експозиціях, в процесі музейної комунікації перетворюються в «предмет-слово», «предмет-символ». Саме з цього моменту розпочинається процес їхнього впливу на свідомість відвідувача. Таким чином, важливою формою музейної комунікації є передача інформації від музейного предмету до відвідувача. Експозиції підвищують доступність і суспільну значущість музейних фондів, вводять до наукового та культурного обігу матеріальні пам'ятки, що знаходяться у музейних фондів колекціях та приватних зібраннях.

60–70-ті роки ХХ ст. були періодом піднесення музейного будівництва в Україні, адже значна частина відреставрованих після Другої світової війни пам'яток архітектури національного значення підлягала музеєфікації. Особливість функціонування чернігівського заповідника полягала в музеєфікації колишніх культових споруд, які становили головну мистецьку цінність новоствореної музейної установи. Проте, головною проблемою багатьох нещодавно створених заповідників було те, що упродовж перших років своєї діяльності їхні фондові колекції практично знаходились у стадії збирання та комплектування. На відміну від Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, якому в спадок перейшли унікальні фондові колекції провідних дореволюційних музеїв Чернігова (колекція ста-

рожитностей родини Тарновських, чернігівського древлесховища та губернської архівної комісії), Чернігівський філіал Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей», створений 20 лютого 1967 р., починав формування власних фондів із нуля. В першу чергу вони комплектувались артефактами, знайденими під час розкопок на територіях охоронних зон його архітектурних пам'яток. Отже, процес комунікації між музейним предметом та дослідником, який розкривав інформаційний потенціал експоната, плавно переходив до подальшої комунікації між музейними предметами та експозиціонерами. Упродовж першого етапу функціонування заповідника порівняно нечисельні музейні фонди не давали можливості повноцінно заповнити наявні експозиційні площі. Експозиційна діяльність реалізовувалась у двох основних напрямках: по-перше, у створенні постійних експозицій у пам'ятках архітектури, які всебічно популяризували та висвітлювали їхню історію, архітектурні особливості та фондів колекції заповідника; по-друге, в організації та проведенні тимчасових виставок із фондів провідних музеїв країни та приватних колекцій.

1967 р. став не лише часом народження Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, філіалу «Софійського музею», але й початком створення перших музейних експозицій. Серед 11 пам'яток, переданих на той час заповіднику, лише частина була відреставрована, деякі приміщення пустували або використовувались різноманітними установами та організаціями Чернігова [2, с. 4]. Серед пам'яток заповідника чинне місце посідав стародавній Спасо-Преображенський собор [3, с. 3].

За спогадами Андрія Антоновича Карнабеда (завідувача сектору фондів та експозицій заповідника), який стояв у витоків створення музейної установи, перша постійна експозиція відкрилась у Спасо-Преображенському соборі – головному музеї-храмі новоствореного філіалу. Ніколи не забудуться старожилам заповідника ті «спекотні» дні серпня-вересня 1967 р., коли задля відкриття першої експозиції його співробітники змушені були власноруч відмивати брудну керамічну підлогу Спасо-Преображенського собору, облаштовувати першу тимчасову виставку археологічних знахідок, монтувати перші вітрини [2, с. 4]. Ця робота проводилась паралельно з продовженням невідкладних архітектурно-археологічних досліджень в зонах пам'яток, де споруджувались інженерні комунікації. Одночасно відбувалась лабораторна та камеральна обробка, реставрація та дослідження знайдених артефактів, готувались тексти екскурсій. Археологічні дослідження 1967 р. навколо собору дозволили виявити князівське поховання XI ст., ймовірно чернігівського князя Гліба Святославича. Шиферна князівська гробниця та знайдені артефакти стали одними з перших експонатів виставки, яку відкрили у Спасо-Преображенському соборі [4]. Зусилля не були марними, адже черги бажаючих потрапити до старовинної пам'ятки восени та взимку 1967–1968 рр. говорили самі за себе.

На момент відкриття експозиції настінний олійний

живопис в соборі був забілений, іконостас XVIII ст. потребував термінової реставрації. Важливим елементом зворотного зв'язку з відвідувачами були книги відгуків та пропозицій, журнали консультацій, які допомагали усувати недоліки в оформленні експозиції, спонукали до удосконалення змісту екскурсій. Варто відзначити всебічну допомогу науковців «Софійського музею» на початковому етапі діяльності заповідника. Втім, у відгуках перших екскурсантів поряд із захопленням від монументальності давньоруської пам'ятки, величі її історії та професіоналізму науковців заповідника, які проводили цікаві та змістовні екскурсії, часто-густо висловлювались нарікання на «бідність експонатів» та повільні темпи реставраційних робіт, що заважало цілісному сприйняттю пам'ятки. Лунали пропозиції спочатку завершити повну реставрацію, а потім вже проводити екскурсії [5].

Упродовж 1968–1969 рр. у Спасо-Преображенському соборі проводились архітектурно-археологічні дослідження під керівництвом М.В. Холостенка, що частково обмежило доступ екскурсантів до пам'ятки. Проте, в результаті проведених робіт були відкриті для огляду відвідувачів елементи давньоруського оздоблення інтер'єру собору XI ст. (первісної підлоги, біломармурової колони та орнаментованих шиферних парапетних плит XI ст.) [6, арк. 1–5]. В результаті досліджень було виявлено залишки первісного престолу собору з унікальною срібною мощницею XI ст., яка стала родзинкою фондів заповідника [7, с. 199–200].

У 60-ті – 80-ті рр. XX ст. заповідник активно співпрацював з Чернігівською міською організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Результатом співпраці стала фотовиставка, що проводилась влітку 1969 р., на якій було представлено сто світлин пам'яток архітектури та археології Чернігова. Виставку розмістили між Спасо-Преображенським собором і будівлею Колегіуму та приурочили до проведення загальноміського свята квітів [8, с. 4]. Найбільший резонанс викликали світлини археологічних досліджень міської спелео-археологічної секції товариства, які розповідали про дослідження «підземного» Чернігова.

Протягом 1974 р. науковці заповідника упорядкували оздоблення постійної виставки в нартексі Спасо-Преображенського собору. Макети чернігівського дитинця, реконструкція Спасо-Преображенського собору XI ст., а також нові артефакти давньоруської доби сприяли кращій візуалізації історії пам'ятки. У другій половині 70-х рр. XX ст. була завершена реставрація фасадів Спасо-Преображенського собору з відкриттям елементів орнаментального мурування стін XI ст.

Наступне оновлення постійної експозиції в нартексі Спаського собору відбулось у липні 1980 р. Відповідно до ідеологічної спрямованості тих років воно було приурочене до 110-річчя від дня народження В. Леніна та Олімпіади-80. Згідно з тематико-експозиційним планом заповідника була доповнена текстова інформація на стендах про археологічні розкопки 1972 р., дослідження стінопису

північної нави 1974 р. під керівництвом художника-реставратора В. Бабюка та ремонтно-реставраційні роботи 1978–1979 рр. в нартексі собору [9, арк. 1–2]. Відреставрований іконостас (XVIII ст.) та стінопис храму (XI, XIX ст.) гармонійно доповнювали експозицію. Поступово Спасо-Преображенський собор перетворився на один з головних об'єктів туристичних маршрутів Чернігова як самодостатня, унікальна історична пам'ятка [10, с. 3].

Проте, для поживлення процесу музейної комунікації у другій половині 70-х рр. XX ст. по святкових та вихідних днях запроваджуються прослуховування магнітофонних записів концертів хорової музики XVII–XVIII ст. [11]. Величний інтер'єр пам'ятки та його чудова акустика, віртуозне виконання хорових творів Д. Березовського та М. Бортнянського справляли гарне враження на відвідувачів собору. Успіх прослуховувань підштовхнув до ідеї проведення «живих» концертів симфонічної музики у храмі, які започаткували у 1986 р. Ця форма музейної комунікації була доволі популярною, адже замість сухого викладення мистецтвознавчих знань створювались умови для естетичних переживань та зовсім іншого сприйняття пам'ятки через твори класичної музики. Неймовірний сплеск емоції викликали концерти камерного оркестру Чернігівської обласної філармонії влітку 1987 р., який ретельно підійшов до відбору репертуару творів, що пролунали у стінах стародавнього собору. Симфонія Д. Самартіні, музика з опери «Алкід» талановитого українця Д. Бортнянського, твори Д. Перголезі, Й. Баха, Л. Бетховена та сучасного українського композитора В. Губи звучали неперевершено [12, с. 3]. Отже собор став концертним залом, де лунали виступи камерних колективів обласної філармонії, виконувались твори класичної музики з вокальними партіями, відбувались концерти хорового колективу Чернігівського музичного училища, народної капели Чернігівської фабрики музичних інструментів, фольклорного ансамблю «Джерела» Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка, які користувались надзвичайною популярністю [13, с. 3].

Традицією у діяльності ЧДАІЗ у 70–90 рр. XX ст. стало проведення виставок творчих робіт відомих архітекторів, художників графіків. Поступово заповідник став головним осередком виставкової діяльності у Чернігові. Спасо-Преображенський собор час від часу перетворювався в зал для проведення тимчасових виставок. У соборі експонувались тимчасові ювілейні виставки «10 років ЧДАІЗ» (1978 р.) та «15 років ЧДАІЗ» (1982 р.), які були своєрідними творчими звітами колективу.

У листопаді 1984 р. у соборі урочисто відкрили виставку «Давньоруські міста – сучасники «Слова о полку Ігоревім», яка у стінах давньоруського храму презентувала 40 робіт кандидата архітектури Гурія Вікторовича Борисевича. Вона була приурочена до 800-річного ювілею геніального історико-поетичного твору, який святкували під егідою ЮНЕСКО (1985 р.). Г.В. Борисевич як співробітник Центрального науково-дослідного інституту теорії,

історії та перспективних проблем радянської архітектури постійно брав участь у наукових археологічних експедиціях. Сорок акварелей, що вміщували реконструкції міст, святилищ, окремих споруд, обрядові сцени та природні краєвиди, вражали достовірністю образів та влучним проникненням у давньоруську епоху [14, с. 3]. Проте, найбільш резонансною цього року стала виставка з фондів Києво-Печерського історико-культурного заповідника, де можна було побачити гравюри відомих художників Франції, Німеччини, Італії, Іспанії та Росії XVIII ст. Єднано роботи те, що вони були виконані на основі творінь великого Рафаеля Санті. Гравюри відомих графіків, розміщені у величому просторі стародавнього храму, приємно здивували відвідувачів [15, с. 4].

Упродовж 70–80-х рр. XX ст. в заповіднику відбувався активний процес реставрації ікон з іконостасу Спасо-Преображенського собору, інших експонатів, виявлених та врятованих музейними співробітниками під час відряджень та науково-пошукових експедицій. Наприкінці 1985 р. 56 ікон з іконостасу чернігівського Спасо-Преображенського собору та 13 з козелецького собору Різдва Богородиці, відреставрованих у київських майстернях, прикрасили експозицію пам'ятки.

Науковці заповідника постійно здійснювали моніторинг кількості відвідувачів та екскурсій, враховували зауваження та побажання екскурсантів. Спасо-Преображенський собор у 60-х – 90-х рр. XX ст. був лідером за кількістю відвідувачів серед інших музеїв заповідника, що наочно демонструє наступна таблиця [16, арк. 1–2]:

Рік	Загальна кількість відвідувачів в по музеях заповідника			
	Спасо-Преображенський собор	Борисоглібський собор	Антонієві печери	П'ятницька церква
Жовтень 1967	10000	-	-	-
1968	30992	-	20208	-
1969	32141	-	37859	-
1970	35815	-	33685	-
1971	37404	-	39136	-
1972	38458	27122	29256	7425
1973	40330	26010	37945	6055
1974	45354	38167	27922	6382
1975	48850	37929	29878	7849
1976	61778	38462	37895	4543
1977	70178	33981	46566	4267
1978	87134	64556	70872	5522
1979	105021	70804	75577	-
1980	104791	67214	73179	5108
1981	125333	61101	50911	4836
1982	113637	64454	55729	8311
Разом	987216	529800	666618	60298

На початку 80-х рр. XX ст. серед відвідувачів переважали дорослі люди – 78 %, учнівська та студентська молодь становила 28 %. За соціальним складом відвідувачі розподілялись наступним чином: робітники – 53 %, службовці – 52,6 %, колгоспники – 14 %, інші (категорії

відвідувачів, які не входили до попередніх категорій) – 1,7 % [17, арк. 3]. Протягом 1967–1986 рр. кількість відвідувачів собору складала вже 1386968 осіб [18, с. 168].

Проте, кінець 80-початок 90-х рр. ХХ ст. був складним періодом в історії заповідника. За часів так званої «горбачовської перебудови» розпочинається період повернення культових споруд релігійним православним громадам міста. Після передавання у безоплатне строкове користування Спасо-Преображенського собору громаді Української Православної Церкви Московського патріархату постійна експозиція в нартексі була брутально розгромлена її представниками (1990 р.). Заповідник втратив музейні площі всередині собору, проведення екскурсій узгоджувалось з часом проведення богослужінь. Знадобився час, щоб порозумітися із соборною громадою та налагодити конструктивну співпрацю, адже на сучасному етапі діяльності НАІЗ «Чернігів стародавній» стародавній храм, як і раніше, лідер серед відвідувань туристів. Спасо-Преображенський собор, за статистичними даними, відвідало понад 3 млн. екскурсантів з різних країн світу [18, с. 169]. Собор включено до популярного маршруту оглядової екскурсії по території колишньої Чернігівської фортеці (сучасна паркова зона на Валу) та до оглядової екскурсії в охоронних зонах заповідника. Таким чином, Спасо-Преображенський собор в Чернігові відігравав провідну комунікативну роль серед інших пам'яток заповідника у 60–90-х рр. ХХ ст. Втрата експозиційної форми комунікації спонукала науковців до використання інших форм діяльності на сучасному етапі: проведення екскурсій (у вільний від богослужінь час), науково-дослідницької та видавничої роботи, залучення храму до культурно-мистецьких акцій.

ПОСИЛАННЯ

1. Белофастова Т.Ю. Музей у системі сучасних комунікацій / Т. Ю. Белофастова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал. – К.: Міленіум. 2009. – № 4. – С. 36–39. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua>; Руденко С. Б. Про можливості соціокультурного використання музейних пам'яток у сучасних умовах / С.Б. Руденко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2012. – № 3. – С. 79–83. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vdakk/2012_3/18.pdf.
2. Карнабед А.А. Збережемо перлину / А. Карнабед // Чернігівські відомості. – 1997. – 5 вересня. – 4 с.
3. Карнабед А.А. Нове життя пам'яток архітектури / А. Карнабед. – № 132. – 1975. – С. 4; Карнабед А. А. Свідок незабутньої події. / А. Карнабед // Комсомольський гарт. – 1979. – 20 лютого. – С. 4.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. Р. 1533, оп. 1, спр. 3, 2 арк.; Карнабед А. А. Археологічні знахідки в Чернігові / А. Карнабед // Деснянська правда. – 1968. – № 1. – С. 3.
5. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд, інв. № КН-646/26 [Книга отзывов Спаский собор 1981–1984 гг.]. – Чернігів, 1984. – 96 арк.
6. Архів УкрНДІпроектреставрація. Холостенко Н.В. Отчет об исследованиях 1968–1969 гг. внутри Спасского собора в Чернигове. / [Рукопис]. – К., 1970. – 70 арк.
7. Холостенко Н.В. Мощеница Спаса Черниговского / Н.В. Холостенко // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 199–202.
8. Сіверянська Н. Дійова форма популяризації пам'яток / Н. Сіверянська // Комсомольський гарт. – 1972. – 5 січня. – 4 с.
9. Держархів Чернігівської області, ф. Р. 1533, оп. 1, спр. 167, 4 арк.
10. Карнабед А.А. Архітектурні скарби і сучасність / А. Карнабед // Деснянська правда. – 1984. – № 137. – 4 с.
11. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чер-

нігів стародавній», документальний фонд, інв. № КН-591, ДФ-74-80 [Книга регистрации концертов духовной музыки в Спасском соборе]. – Чернігів, 1978–1979. – 96 арк.

12. Романіка М. Концерт у Спаському соборі / М. Романіка // Деснянська правда. – 1987. – 16 червня. – 4 с.

13. Глянько І. Концерти, конкурси, виставки / І. Глянько // Правда України. – 1987. – 19 августа. – 4 с.

14. Карнабед А.А. Дослідник, архітектор (до 800-річчя «Слова о полку Игоревім») / А. Карнабед // Деснянська правда. – 1985. – № 17. – 4 с.

15. Боголюб Р. М. На теми Рафаеля / Р. Боголюб // Деснянська правда. – 1984. – 3 червня. – 4 с.

16. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд, інв. КН-591/47 [Отчеты по итогам посещаемости и экскурсионной работы заповедника за 1982 год]. – Чернігів, 1982. – 29 арк.

17. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд, інв. КН-591/47 [Отчеты по обслуживанию населения и работе научных сотрудников заповедника 1976–1980 гг.]. – Чернігів, 1982. – 29 арк.

18. Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спас. собор у Чернігові...присвяч. / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 191 с.

Ванжула Е.Н. Роль черниговского Спасо-Преображенского собора в музейной коммуникации 60-90-х гг. ХХ в.

Статья посвящена анализу коммуникативного потенциала Спасо-Преображенского собора на протяжении 60–90-х гг. ХХ в.; раскрыта история формирования музейной экспозиции храма-музея Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, музей, коммуникация, экспозиция, заповедник.

Vanzhula O.M. The role of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv in museum communication during the 1960's-1990's.

The article analyzes the communicative potential of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior during the 1960's–1990's, describes the history of formation of exhibitions at the cathedral-museum of the Chernihiv State Architecture-Historical Sanctuary.

Key words: Cathedral of the Transfiguration of Our Savior, museum, communication, exhibition, sanctuary.

28.02.2017 р.

J

УДК 94(477):069.4/5

**С.А. Березова
О.М. Терещук**

МЕМОРІАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ РОДИНИ ПОЛУБОТКІВ У КОЛЕКЦІЇ НМІУ

У колекції НМІУ зберігається срібний посуд, який пов'язаний із відомою в Україні родиною гетьмана П. Полуботка. Вивчення, опис та наукова атрибуція меморіальних пам'яток стали предметом дослідження.

Ключові слова: доба Гетьманщини, Павло Полуботок, Василь Полуботок, ложка, потир, герб, атрибуція.

У спільному зібранні Національного музею історії України (НМІУ) і Музею історичних коштовностей¹ зберігаються пам'ятні речі – ложка та потир, які пов'язані з прославленою родиною Полуботків. Вони є мовчазними

1. Музей історичних коштовностей України (МІКУ) – філію Національного музею історії України було відкрито для відвідувачів у січні 1969 р.